

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора історичних наук, професора
Шаповалова Георгія Івановича
на дисертацію Никоненка Дмитра Дмитровича «Городища Нижнього
Подніпров'я як об'єкти музеєфікації та охорони культурної спадщини»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за
спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство**

Дисертаційна робота Д. Д. Никоненка за постановкою наукової проблеми, її новизною, теоретичним і практичним значенням є досить актуальною. На сьогоднішній день відсутні дисертаційні роботи які б не тільки комплексно досліджували археологічні пам'ятки Нижнього Подніпров'я II ст. до н.е. – II ст. н.е. з їх унікальними кам'яними фортифікаційними спорудами, а й вивчали їх як об'єкти музеєфікації та пам'яткознавства пропонуючи науково розроблені і обґрунтовані концепції щодо збереження та перетворення городищ скіфо-античних часів у сучасну музейно-туристичну систему Півдня України на прадавньому водному шляху - Дніпрі.

Відтак, здійснене вперше в українському музеєзнавстві та пам'яткознавстві наукове дослідження пам'яток Нижнього Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. відповідає викликам сучасної історичної науки, має суто практичне значення, спрямоване як на наукове вивчення означеної групи пам'яток, так і на їх ефективне використання у формуванні сучасних уявлень про давнє населення степового Нижнього Подніпров'я є досить новаторською роботою.

Окресливши мету, дисертант чітко визначив об'єкт і предмет дослідження, означив наукову новизну, практичне значення отриманих результатів та решту обов'язкових кваліфікаційних вимог до вступної частини дисертації.

Структура дисертації зумовлена поставленою метою, завданнями і характером дослідження. Робота чітко структурована і логічно узгоджена за розділами, а їх назви та назви підрозділів дають достатньо повне уявлення про змістовне наповнення. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (одинадцяти підрозділів), висновків, додатків (104 сторінки), списку використаних джерел (202 позиції).

Перший розділ присвячений історіографічному та джерельному аналізу проблеми і характеризує рівень фахової підготовки авторки, вміння використовувати методологічні засади у дослідженні. При характеристиці використаної літератури автор цілком логічно застосовує проблемно-хронологічний принцип, який дозволив чітко з'ясувати ступінь наукової розробки обраної теми. Розділ містить комплексний аналіз історіографічного доробку щодо основних концепцій, які виникали відносно феномену городищ Нижнього Подніпров'я та етапність розвитку музейної справи на Півдні України, яку здійснено за хронологічним принципом і систематизовано за етапами: перший етап розвитку дореволюційного музеєзнавства на території України (початок – середина XIX ст.), другий - (серед. XIX ст. – поч. XX ст.), радянський період - (1918–1990 рр.) та сучасний, часів незалежності України.

Д. Д. Никоненко старанно проаналізував наявні праці археологів, істориків, фахівців музейної та пам'яткоохоронної справи, дослідив праці сучасних, у тому числі і зарубіжних авторів, присвячені як окремим напрямкам досліджуваної ним проблеми, так і спробам дати всебічний аналіз сучасному стану археологічних досліджень пам'яток Нижнього Дніпра II ст. до н. е. – II ст. н. е. та їх охорони і музеєфікації.

Враховуючи, що джерельна база його дослідження переважно складається з археологічних пам'яток, які є основним носієм інформації про історичну ситуацію на теренах Нижнього Подніпров'я у II ст. до н. е. – II ст. н. е., дисертант виділяє два основних типи пам'яток, які репрезентуються у роботі: пам'ятки осілости і поховальні пам'ятки. Перші представлені 15 укріпленими городищами – Знам'янське, Золота Балка, Гаврилівське, Аннівське, Велика Лепетиха, Саблуківське, Консуловське, Горностаївське, Каїрське, Червоний Маяк, Любимівське, Козацьке (Миколаївське), Понятівське, Старошведське (Зміївське) та Львове. Другі – трьома відкритими на сьогоднішній день могильниками – Золотобалківським, Миколаївським та Червономаяцьким. Матеріали щодо цих об'єктів дослідження у вигляді звітів про їх розкопки були виявлені дисертантом у Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Важливим результатом їх глибокого вивчення стало введення до наукового обігу вперше багатьох архівних джерел.

Все разом дозволило автору дійти висновку про відсутність у вітчизняній історичній науці узагальнюючих досліджень з означеної теми.

У дисертації Д. Д. Никоненка привертають увагу методологічні засади дослідження, що базуються на загальнонаукових принципах історичної достовірності, наступності, діалектичного розуміння історичного процесу та ґрунтуються на пріоритеті як нерухомих пам'яток, так і речових артефактів та документів. Важливо, що окрім загальноісторичних методів (використання історичної та архівної евристики, порівняльно-історичного та порівняльно-типологічного, хронологічного), автором використані методи притаманні археології (польові археологічні дослідження, методи класифікації, статистики та типологізації пам'яток і знахідок з них). При вивченні сучасного стану пам'яток, проблем ефективної реалізації пам'яткоохоронної діяльності в регіоні, питань її оптимізації та розробки нових методик, автором використані сучасні методи фотограмметрії (переважно ортофототрансформування) та аерофотозйомки об'єктів на земній поверхні з малих безпілотних літальних апаратів.

Робота носить комплексний міждисциплінарний характер, тому її основи пов'язані з фундаментальними положеннями таких наук, як всесвітня історія, давня історія України, археологія, музеєзнавство, пам'яткознавство та використанням сучасних технічних методик.

Слід зазначити широкий спектр наукової новизни дослідження. Прагнення до предметного висвітлення в другому розділі археологічної характеристики пам'яток регіону визначило як ретельний й всебічний аналіз природно-географічних і економічних особливостей Нижнього Подніпров'я, так і дослідження з детальним відтворенням історії вивчення пам'яток та історичної характеристики періоду їх існування.

Доводячи, що історія дослідження пам'яток II ст. до н. е. – II ст. н. е. в регіоні Низового Дніпра налічує більше сотні років, автор виявляє п'ять етапів

таких досліджень та розкриває їх особливості. На думку Д.Д. Никоненка впродовж першого етапу (XIX – XX ст.) тривало накопичення загальної інформації про пам'ятки, робились спроби їх попередньої інтерпретації. Другий етап (1920 – 1940 рр.) позначився початком планомірних археологічних досліджень та посиленням наукового інтересу дослідників до пам'яток регіону. Для третього етапу досліджень (1950 – 1960 рр.) характерні повномасштабні розкопки окремих городищ, суцільні розвідки регіону та як наслідок – виявлення нових пам'яток. Значні обсяги робіт обумовили будівництво Каховської ГЕС та загроза затоплення пам'яток. Четвертий етап досліджень (1970 – 1990 рр.) характеризується збільшенням охоронних розвідок і розкопок та пов'язаний з моніторингом руйнування Каховським водосховищем означених пам'яток. Протягом цього періоду окремі пам'ятки знищуються повністю, інші – зазнають часткових втрат. Основним напрямком усіх робіт, на переконання автора, тоді був пам'яткоохоронний. Дисертант зауважує, що після тривалої паузи розпочався п'ятий етап (з 2010-х рр.) археологічних досліджень нижньодніпровських пам'яток. Новий етап пов'язаний з проведенням періодичних охоронних та наукових робіт на окремих пам'ятках. Для цього сучасного етапу характерне використання новітніх технологій неінвазивного дослідження та залучення спеціалістів суміжних наук. Дослідження ведуться з метою подальшої музеєфікації, на решті пам'яток проводяться періодичні охоронні обстеження.

Розробка питань розвитку історичних процесів у регіоні Нижнього Дніпра II ст. до н. е. – II ст. н. е. дозволила досліднику простежити зв'язок між окремими подіями в найближчому античному центрі – Ольвійській державі та в нижньодніпровських городищах.

Аналізуючи локації досліджуваних пам'яток, Д. Д. Никоненко виявляє спільні риси їх топографії та фортифікації, встановлює особливості їх розташування. Він вірно зазначає, що укріплені городища будувались в першу чергу з метою оборони і захисту контрольованих територій та акваторій, а саме: водних торговельних шляхів та ключових переправ, що сполучали Лівобережжя

та Правобережжя Дніпра і робили можливим як сухопутний, так і водний транзит за напрямками цивілізаційних контактів із Заходу на Схід та з Півдня на Північ. Аналіз локалізації нижньодніпровських городищ автор поглиблює актуальними даними про сучасний стан їх охорони та збереження.

Характеризуючи археологічні колекції, в якості основи для створення музейних та натурних експозицій, дисертант робить висновок, що основна група знахідок, яка походить з укріплених городищ Нижнього Дніпра II ст. до н. е. – II ст. н. е., представлена керамічним посудом. На переконання Д. Д. Никоненка саме керамічний посуд має бути основою майбутніх експозицій, присвячених досліджуваним пам'яткам. Предметне висвітлення автором специфіки цієї групи артефактів, обумовленої її поширеністю, різноманітністю, важливістю для усіх сфер економіки та домашнього господарства Нижнього Подніпров'я, доводить, що саме посуд відображає культурні взаємовпливи в регіоні, напрямки торгівлі та вектори міжнародних відношень. Ці колекції можуть бути основою для візуалізації вивчення історії Подніпров'я та реконструкції деяких видів ремесел, у першу чергу – гончарного.

Третій розділ дисертації містить викладення авторської концепції музеєфікації пам'яток Нижнього Подніпров'я. В ньому автор аналізує проблеми охорони археологічної спадщини, використання пам'яток археології, характеризує існуючу законодавчу базу, а також пропонує розроблені проектні пропозиції та методичні рекомендації щодо музеєфікації нижньодніпровських городищ. Досліджуючи питання використання, збереження та охорони археологічних пам'яток в сучасних умовах автор пропонує на початковому етапі музеєфікації обирати найбільш атрактивні комплексні пам'ятки. На думку Д. Д. Никоненка таким є пізньоскіфське Консуловське городище у Херсонській області, яке несе «потужний культурний імпульс». Дисертант справедливо вважає, що найбільш ефективним шляхом музеєфікації подібних культурно-історичних об'єктів є, як свідчить міжнародний досвід, створення археологічних парків. Одночасно він акцентує увагу на проблемі виникнення в Україні ринку нелегального обігу археологічних артефактів, існування «антикварних» сайтів,

на яких відбувається торгівля археологічними знахідками, що завдає непоправної шкоди вітчизняній археологічній спадщині, як джерелу колективної пам'яті та засобу історичних і наукових досліджень в умовах, коли молода українська держава ще тільки починає по справжньому вивчати і писати свою як давню, так і нову історію.

Аналізуючи законодавчу базу у сфері створення подібних музейних осередків, дослідник висвітлює діюче сучасне правове поле у питаннях охорони археологічних пам'яток та їх музеєфікації. Розглядаючи міжнародні ратифіковані Україною конвенції та угоди, орієнтовані в основному на охорону пам'яток, він дає детальний аналіз положень, що стосуються питань створення археологічних музейних осередків згідно «Методичних рекомендацій щодо музеєфікації пам'яток археологічної спадщини», затверджених Міністерством культури України. Звертається увага на недоліки чинного українського пам'яткоохоронного законодавства. Д. Д. Никоненко зауважує, що вони є відображенням того, що музеєфікація пам'яток археології досі залишається справою новою, її необхідність неочевидною, а позитивні наслідки недооціненими.

У дисертації Д. Д. Никоненка привертають увагу методологічні засади дослідження, що базуються на загальнонаукових принципах історичної достовірності, наступності, діалектичного розуміння історичного процесу та ґрунтуються на пріоритеті як нерухомих пам'яток, так і речових артефактів та документів. Важливо, що окрім загально-історичних методів (використання історичної та архівної евристики, порівняльно-історичного та порівняльно-типологічного, хронологічного), автором використані методи притаманні археології (польові археологічні дослідження, методи класифікації, статистики та типологізації пам'яток і знахідок з них). При вивченні сучасного стану пам'яток, проблем ефективної реалізації пам'яткоохоронної діяльності в регіоні, питань її оптимізації та розробки нових методик автором використані сучасні методи фотограмметрії (переважно ортофототрансформування) та

аерофотозйомки об'єктів на земній поверхні з малих безпілотних літальних апаратів.

Робота носить комплексний міждисциплінарний характер, тому її основи пов'язані з фундаментальними положеннями таких наук, як всесвітня історія, давня історія України, археологія, музеєзнавство, пам'яткознавство та використанням сучасних технічних методик.

Розглядаючи теоретичні та методологічні особливості музеєфікації археологічних пам'яток він переконливо доводить, що найбільш ефективним шляхом для неї є розвиток в межах історико-археологічних заповідників або археологічних парків. Адже саме їх локації дозволяють експонувати об'єкти у їх природному середовищі із здійсненням їх реконструктивного відновлення як історико-культурного так і природного середовищ.

У четвертому підрозділі останнього розділу «Проектні пропозиції по музеєфікації пам'яток Нижнього Подніпров'я II ст. до н. е. – II ст. н. е.» Д. Д. Никоненком викладені основні рекомендації стосовно музеєфікації досліджуваних в дисертації археологічних об'єктів. Зважаючи на те, що з 15 відомих на сьогодні городищ 5 – мають потенціал для музеєфікації без додаткових археологічних досліджень автор обґрунтовано пропонує обрати серед них у якості «пілотного» проекту для музеєфікації Консуловське городище. Зокрема, одним із найвагоміших авторських аргументів є розташування Консуловського городища на відстані близько 1,6 км від Кам'янської Запорозької січі – відомої археологічної пам'ятки національного значення. Створення ще одного музейного об'єкту поруч є філією Національного заповідника «Хортиця» «Кам'янською січчю», сприятиме утворенню цікавого культурно-туристичного осередку в регіоні.

Дисертаційну роботу завершують висновки, які цілком відповідають її завданням, є аргументованими, логічними і відображають узагальнені результати дослідження. У висновках автор висловлює конкретні рекомендації стосовно подальшої розробки досліджуваної проблеми.

Привертає увагу й фундаментальність запропонованих додатків, що значно підсилюють висновки автора.

Практичне значення дисертаційного дослідження Д. Д. Никоненка полягає у тому, що його результати можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць, посібників і підручників, науково-методичних розробок з музеєзнавства та пам'яткознавства, написанні лекційних курсів та програм з музейної справи та пам'яткоохоронної роботи, розробці туристичних маршрутів регіону, створенні проектів з музеєфікації та культурного використання пам'яток археології, науково-методичних рекомендацій по їх охороні та збереженню. Положення дисертаційного дослідження можуть будуть корисними для підвищення ефективності роботи місцевих органів влади, громад з охорони культурної спадщини та у організації туристично-екскурсійної діяльності. Викладений матеріал може використовуватися в практичній діяльності історичних та краєзнавчий музеїв досліджуваного регіону.

Основні положення дисертації мають належну апробацію. Результати наукових пошуків автора знайшли відображення у 10 публікаціях та виступах на наукових конференціях.

В цілому позитивно оцінюючи дисертацію Д. Д. Никоненка, вважаємо за доцільне висловити деякі зауваження:

1. При написанні другого розділу дослідження «Археологічна характеристика пам'яток регіону» варто було окремо зупинитися на порівнянні нижньодніпровських городищ із синхронними пам'ятками Криму. Це дозволило б виділити локальні особливості розвитку пізньоскіфської культури на Нижньому Дніпрі.

2. Надаючи вагомого значення експериментальній археології при музеєфікації археологічних пам'яток і наводячи чисельні зарубіжні приклади, автор недостатньо враховує відповідний вітчизняний досвід.

3. «Список використаних джерел і літератури» виглядав би більш науково оформленим і презентабельним якби автор структурував його виділивши

спочатку джерела неопубліковані архівні (науковий архів ІА НАН України), потім архівні опубліковані (законодавчі та інструктивні документи) і т. д.

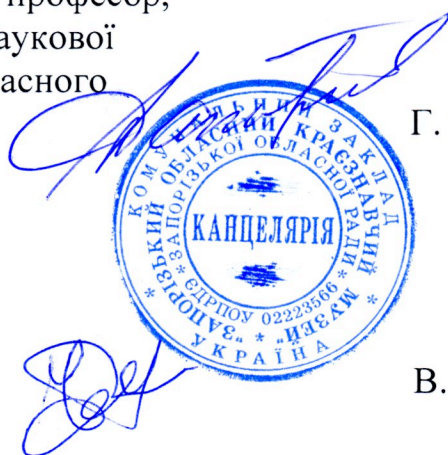
Висловлені зауваження мають характер уточнень, побажань та не впливають на загальну високу оцінку дисертаційного дослідження Д. Д. Никоненка, не знижують наукову новизну, не заперечують значущість та практичне значення його наукової роботи.

Аналіз дисертації та автореферату дає підстави стверджувати, що дисертаційне дослідження «Городища Нижнього Подніпров'я як об'єкти музеєфікації та охорони культурної спадщини», є завершеною, ґрунтовною, самостійною науковою працею, що містить нові наукові результати в галузі музеєзнавства, пам'яткознавства і відповідає паспорту спеціальності 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. Дисертація відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор – Дмитро Дмитрович Никоненко – заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство.

Офіційний опонент
доктор історичних наук, професор,
заступник директора з наукової
роботи Запорізького обласного
краєзнавчого музею

25 вересня 2018 р.

Вчений секретар

Г. І. Шаповалов

В. А. Чучко